Jiří Šubrt a kolektiv

Soudobá sociologie III

(Diagnózy soudobých společností)

14 Učební texty Univerzity Karlovy v Praze

Soudobá sociologie III
(Diagnózy soudobých společností)

doc. PhDr. Jiří Šubrt, CSc., a kolektiv

Recenzenti:
doc. PhDr. Alexander Fazik, CSc.
doc. PhDr. Radomír Havlík, CSc.

Vydala Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum
Redakce Lenka Ščerbaničová
Grafická úprava Zdeněk Ziegler
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Vydání první

© Univerzita Karlova v Praze, 2008
© Jiří Šubrt (za kolektiv autorů), 2008

ISBN 978-80-246-1486-1
ISBN 978-80-246-2727-4 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2014

http://www.cupress.cuni.cz

Obsah

Úvodní poznámka editora /7

Jiří Šubrt
Proměnlivý charakter soudobých společností (namísto předmluvy) /9

Jiří Šubrt
Koncepce sociální změny v pojetí Daniela Bella /23

František Znebejánek
Postindustriální společnost a sociální hnutí: Alain Touraine /45

Arnošt Veselý
Společnost vědění /64

Kateřina Rounová
Římský klub – významný subjekt na poli celosvětové diskuse o ekologické problematice /85

Ondřej Svatoň
Proměny konceptu práce v soudobých sociologických teoriích /99

Lenka Svobodová
Kvalita života /122

Stanislav Holubec
Minulost, přítomnost a budoucnost sociálního státu /142

Gabriela Thöndlová
Společnost prožitku: Gerhard Schulze /163

František Bartoš
Narcismus v postmoderní společnosti: Gilles Lipovetsky /172

Hana Horáková-Novotná
Aktuální diskuse k teoriím kultury /180

Jan Füptner
Civilní náboženství /213

Marek Německý
Kulturalistická sociologie: Jeffrey Alexander /238

Jiří Bystřický
Sociální realita jako softwarová realita (Baudrillard – Virilio) /259

Jan Váně
Postmoderna – předsudky, pomluvy, nedorozumění aneb pokus o typologii /270

Tomáš Hirt
Multikulturalismus: uzavřená kapitola, nebo aktuální politická vize? /294

Lukáš Urban
Globalizace /316

Karel Černý
Střet civilizací? /341

Oleg Suša
Problémy rizika a konfliktu v podmínkách současné globalizace /360

Úvodní poznámka editora

Tento svazek je třetím dílem souboru učebních textů, jež jsou věnovány otázkám soudobé sociologie. Než se blíže seznámíme s jeho tematikou, připomeňme si, co je obsahem předchozích dvou publikací.

První díl s podtitulem *Teoretické koncepce a jejich autoři* [2007] je orientován na klíčové postavy soudobého sociálněvědního myšlení. Učebnice seznamuje s teorií světového systému Immanuela Wallersteina, postmoderní sociologií Zygmunta Baumana, futurologií Alvina a Heidi Tofflerových, systémovou teorií Niklase Luhmanna, strukturním neofunkcionalismem Richarda Müncha, teorií strukturace Anthonyho Giddense, ideou informačního věku Manuela Castellse, koncepcí rizikové společnosti Ulricha Becka, teorií uznání Axela Honnetha, feministickou společenskou kritikou, koncepcí aktivní společnosti Amitaie Etzioniho.

Druhá část, označená podtitulem *Teorie jednání a sociální struktury* [2008], obsahuje kapitoly věnované neopozitivistické sociologii, symbolickému interakcionismu Herberta Blumera, etnometodologii Harolda Garfinkela, analýze rámců Ervinga Goffmana, sociálnímu konstruktivismu Petera Bergera a Thomase Luckmanna, teorii osobní identity, mikrosociologii Randalla Collinse, funkcionální analýze, teorii komunikativního jednání Jürgena Habermase, diskurzivní analýze, sociologii jazyka Pierra Bourdieua, metodologickému individualismu Jamese S. Colemana, teorii her, teorii a výzkumu sociální stratifikace, koncepcím sociální koheze, důvěry a sociálního kapitálu, teorii deviace.

Třetímu svazku byl dán podtitul *Diagnózy soudobých společností*[1] a zahrnuje příspěvky, jejichž tématy jsou: sociální změna, teorie postindustriální společnosti a sociálních hnutí, idea společnosti vědění, ekologická problema-

[1] Informovaný čtenář ví, že publikací na toto téma existuje v české literatuře více. Připomeňme alespoň dvě z nich: v roce 2000 vydalo nakladatelství ISV překlad německé knihy Armina Pongse *V jaké společnosti vlastně žijeme?*; v roce 2006 vyšla v Sociologickém nakladatelství 450stránková kniha Miloslava Petruska *Společnosti pozdní doby,* obsahující více než 100 různých sociologických charakteristik soudobých společností.

tika, koncepty práce a kvality života, sociální stát, koncepce společnosti prožitku a narcismu, teorie kultury, civilní náboženství, mediální realita, postmoderna, multikulturalismus, globalizace a její rizika, konflikty a střety.

Čtenáři předchozích dvou dílů již vědí, že učební texty, které jsou zde předkládány, nemají charakter koncepčně strukturované učebnice, nýbrž svým pojetím odpovídají spíše povaze sborníku. Některé stati vycházejí za rámec „čisté“ sociologie a směřují do oblastí, jimiž se zabývají příbuzné sociální vědy. Nelze zamlčet ani to, že jednotlivé příspěvky jsou napsány autory, kteří se liší věkem, odbornou erudicí i autorskými zkušenostmi. Editor publikace nicméně doufá, že takto sestavená kolekce textů se stane vhodnou studijní pomůckou pro studenty sociologie a zároveň i zajímavou a podnětnou četbou pro všechny, které problematika soudobých společností zajímá.

Jiří Šubrt

Proměnlivý charakter soudobých společností (namísto předmluvy)

Jiří Šubrt

Od konce 60. let 20. století se v sociologii začíná hovořit o tom, že vyspělé západní společnosti vstoupily do nové fáze svého vývoje. Jako jeden z prvních zaznamenal tuto skutečnost americký sociolog Daniel Bell [1973, 1999], který hovořil o nástupu postindustriální společnosti. Bell tímto pojmem nejprve vyjadřoval změnu profesní struktury rozvinutých zemí, pro kterou byl charakteristický posun pracovních sil z agrárního a průmyslového sektoru do terciální sféry (společnost služeb). Bellův výklad postindustrialismu šel však dál; v jeho představách byla budoucí společnost „společností vzdělání a vědění". Bell předpokládá, že počet povolání s akademickou a technickou kvalifikací se bude zvětšovat, zvýší se význam teoretických, vědeckých vědomostí, hlavní slovo budou mít experti. Zatímco továrna jako místo produkce hmotných statků byla základním institucionálním prvkem industriální společnosti, v postindustriální společnosti se rozhodující institucí stává univerzita, neboť vědecká racionalita stále více ovlivňuje ekonomickou, sociální i politickou sféru.

Příchod postindustriální společnosti ohlašovali vedle Bella také další autoři. Zbigniew Brzezinski ji charakterizoval jako společnost „technetronickou" (založenou na spojení techniky a elektroniky), Alain Touraine jako „programovanou" (je technicko-ekonomicky programována a politicky ovládána technokratickou mocí), Alvin Toffler jako „superindustriální".

Alvin Toffler (1970, [1992]) předpovídal nástup zásadních a nezadržitelných technických změn, jejichž tempo se bude stupňovat. Rychlost těchto změn může některým lidem vyhovovat, ale pro mnohé znamená „šok". Základními znaky nové společnosti jsou novost, rozmanitost a pomíjivost. Člověk je zaplavován novými věcmi a podněty, a to v takové šíři a rozmanitosti, jaká nemá historickou obdobu. V důsledku toho se jeho vztahy k okolnímu světu ve stále větší míře orientují na krátkodobost a dočasnost, jakou se obvykle vyznačuje zacházení s věcmi na jedno použití; týká se to nejen hmotných objektů, ale i vztahů k ostatním lidem. Nadměrná stimulace, ke které takto dochází, představuje podle Tofflera zatěžkávací zkoušku lidských adaptačních schopností, kterou autor spo-

juje s výrazem *šok z budoucnosti*. Jednou z cest, jak je možné tomuto šoku čelit, je rozšiřování adaptivních schopností člověka, což je úkol, na jehož řešení by se měl podle jeho soudu podílet i nový vzdělávací systém.

* * *

Bellovo pojetí postindustriální společnosti je velmi blízké koncepci *společnosti vědění*, za jejíhož zakladatele je považován Peter Drucker [1969]. V 90. letech 20. století se konceptem společnosti vědění zabývali mj. Niko Stehr [1994] a Helmut Willke [1997]; charakter společnosti vědění má i Tofflerovo [2001] pojetí společnosti třetí vlny (první vlna je spojena s neolitickou revolucí, druhá s průmyslovou revolucí, třetí s nástupem computerizace).

K charakteristickým rysům společnosti vědění patří, že produkované zboží se zde neoceňuje ani podle materiálu potřebného k jeho výrobě, ani podle vynaložené pracovní doby, nýbrž podle vědění (*know-how*) potřebného k jeho produkci. Hodnotu výrobku určuje „vynaložená expertiza" [Pongs 2000a, s. 247].

Willke hovoří o tom, že rostoucí produkce, rozšiřování a využívání vědění vedou k budování nových výkonných infrastruktur, které lze označit jako „infrastruktury druhého řádu". Zatímco silnice, železnice a elektrické sítě představují infrastruktury prvního řádu, nové infrastruktury druhého řádu – komunikační technologie – umožňují rychlou rozsáhlou efektivní globální výměnu a využívání informací a vědění.

Myšlenka společnosti vědění souvisí úzce s pojmem *informační společnost*, na jehož rozpracování se podílel např. Yoneji Masuda [1981] nebo později Scott Lash [1994]. Stoupenci tohoto přístupu zdůrazňují, že pro dnešní dobu je charakteristický posun od průmyslové produkce k produkci informací, jímž se výroba dostává na druhé místo za komunikaci. Tvorbou, rozdělováním a vyhodnocováním informací se zabývá stále více lidí a nové komunikační a informační technologie vytvářejí novou společnost. V ní nejen že existuje ohromné množství volně dostupných informací, ale prakticky vše nabývá charakter informací a je posuzováno podle toho, jaké informace nese. Průvodním jevem této situace je informační šok, kterému jsou dnes permanentně vystaveni všichni lidé.

Informační společnost je založena na struktuře (síti), kterou se informace přenášejí; sama společnost je vlastně jakousi sítí, která má nespočet připojení a je v neustálém pohybu. Manuel Castells [2001, 2002, 2003]

spojuje *informační věk* s nástupem sítí vytvářejících nové globální struktury výroby, distribuce a řízení. Castells spolu s tím zaznamenává, že sítě vedou k dynamickému propojování toho, co je hodnotné pro dominantní systém, zatímco na okraji zůstává řada oblastí „černých děr" informační společnosti, které jsou odsouzeny k chudobě.

Možnosti, které nabízejí computerizace a soudobé informační technologie, vedou namnoze k upevňování našeho přesvědčení o rostoucí racionalitě sociálního světa a jeho jednotlivých součástí. Těmto představám často podléhá i sama sociologie, která má ve své podstatě tendenci nahlížet člověka jako racionálně jednající bytost a společnost jako racionálně fungující celek. Přitom se může snadno přehlédnout, že produkty nových technologií mají ambivalentní přínos: vedle racionalizace mohou podporovat i takové jevy, jaké jsou spojovány s pojmy manipulace nebo infantilizace. Dnes už přitom nejde jen o to, že nová média mohou sloužit tomu, aby ještě efektivněji odváděla naši pozornost od podstatných problémů k těm nepodstatným, aby nám vštěpovala další nové umělé potřeby a spolu s nimi touhu bavit se a – řečeno s Neilem Postmanem [1999] – „ubavit se k smrti". Jak ukazují analýzy Jeana Baudrillarda [2001], problémem se dnes stává otázka, nakolik je vůbec reálný svět, ve kterém žijeme.

V informační společnosti se podle Baudrillarda dostávají ke slovu umělé elektronické obrazy, díky nimž se to, co je (hmotně) reálné, prolíná se simulacemi, jimž v realitě nic neodpovídá. Lidský svět ovládla *simulakra*, umělé znaky, jež nejsou odvozeny od reality, nýbrž od nějakých jiných znaků. Hovoří se o krizi reprezentace, kterou způsobil pád tradiční představy, že lidský subjekt je schopen jako zrcadlo odrážet realitu a že je schopen se pomocí určitých specifických postupů dobrat pravdivého obrazu světa – světa takového, jaký skutečně je. Elektronická média přetvářejí samu podstatu našeho života; televize svět nejen reprezentuje, ale zároveň ve stále větší míře definuje to, jaký je. Simulakra, která v současnosti bují jako zhoubné nádory, generují podle Baudrillarda zcela nový typ reality, již označuje jako *hyperrealitu*.

* * *

V 80. letech 20. století získala značnou popularitu teorie, podle níž byla moderna vystřídána *postmodernou*. Prominentním představitelem postmoderního myšlení se stal francouzský filozof Jean-Franćois Lyotard, k je-

hož ústředním idejím patřila teze o *konci velkých vyprávění* (*metanaracích* – sociálně-filozofických teorií novodobých projektů) a myšlenka o radikální pluralitě. Ve světle historických zkušeností plných utrpení můžeme dnes podle Lyotarda [1993] vidět, že projekt moderny, který byl legitimizován prostřednictvím velkých vyprávění o emancipaci lidstva – ať už ve své marxistické variantě (hovořící o odstranění třídního vykořisťování) či kapitalistické verzi (slibující osvobození díky technickému a průmyslovému rozvoji) –, ztroskotal. Postmoderna poučena neproveditelností smělých emancipačních projektů odvrhla „velký příběh" o emancipaci, který ztratil svou věrohodnost, a ve svém myšlení vyzvedla diferenciaci, rozmanitost a heterogenitu věcí a dějů.

Lyotard navazuje na teorii jazykových her (*Sprachspiele*) rakouského filozofa Ludwiga Wittgensteina. Komunikace se podle něj uskutečňuje v rámci různých druhů diskurzů (náboženství, umění, věda...), jež jsou heterogenní (různorodé) a navzájem „nepřeložitelné". Navíc neexistují ani žádná univerzální pravidla pro to, který druh diskurzu by měl mít přednost. Jde o situaci *radikální plurality*, v níž úkolem postmoderních myslitelů je tuto heterogenitu diskurzů reflektovat a vyvodit z ní závěry pro praktické jednání a komunikaci. S vědomím nezrušitelné plurality je postmoderna spojená také pro německého autora Wolfganga Welsche. Společnost nelze pochopit jedním jediným modelem, ani vědeckým, ani politickým; „postmoderna ofenzivně vystupuje ve prospěch mnohosti a rozhodně se staví proti všem starým a novým nárokům na hegemonii" [Welsch 1994, s. 13].

V metaforické rovině vyjádřil rozdíl mezi modernou a postmodernou Zygmunt Bauman [1995, s. 9–10], který píše, že „moderní humanitní obory modelovaly svět, jímž se zabývaly, především jako *předmět administrace, správy*. Byl to svět viděný od pracovního stolu generálního ředitele… Byl to svět, v němž byly formulovány a realizovány cíle a v němž byl obecný cíl rozložen do řady řešitelných problémů. Byl to svět, v němž se dnešní stav věcí hodnotil podle toho, zda se přibližuje nebo vzdaluje od onoho stavu věcí, který byl naplánován na zítřek, a v němž hlavní podmínkou dosahování cílů … byla sevřenost řad těch, kdo těchto cílů měli dosáhnout a tyto úkoly splnit, sevřenost dosahovaná prostřednictvím všeobecné loajality vůči úkolům stanoveným generálním ředitelstvím a prostřednictvím víry, že toto ředitelství má právo takové úkoly formulovat a zadávat… Se stejným zjednodušením," dodává Bauman, „můžeme také říci, že ačkoliv náš dnešní život sestává ze zařizování různých záležitostí

a řešení různých problémů, zmizely dnes ředitelské kanceláře, v nichž se mohly rodit plány závazné pro všechny zařizovatele a řešitele – plány, v jejichž jménu bylo možno požadovat poslušnost a soulad činností."

Ze sociologického hlediska je zajímavé především to, že koncept postmoderny nebyl pouze předmětem filozofických úvah, nýbrž se stal také základem teorie hodnotové změny, kterou ve svých výzkumech testoval americký sociolog Ronald Inglehart [1977, 1998]. Východiskem Inglehartovy koncepce je konstatování, že vysoce technicky rozvinuté společnosti se ve srovnání s minulostí dostaly na historicky jedinečnou úroveň blahobytu. V celém dosavadním průběhu modernizace stály z hodnotového hlediska v popředí existenční jistoty a hospodářský růst. Nyní jsme však svědky rozsáhlé změny, která odsouvá doposud převládající materialistické hodnoty na druhé místo. I když je zatím převážná část obyvatel rozvinutých západních zemí pořád ještě orientována tradičně, materialisticky, stále větší podíl obyvatel se obrací k hodnotám postmaterialistickým. Tento pohyb je možné sledovat zejména v těch zemích, které mají za sebou úspěšnou modernizaci. Vzájemné působení ekonomických a kulturních faktorů zde vede ke změně hodnotových priorit a to vyvolává společenskou změnu, kterou Inglehart označuje jako „postmodernizaci".

* * *

Vývoj moderní průmyslové společnosti je od začátku doprovázen devastací přírody, pleněním přírodních, zejména surovinových a energetických zdrojů, znečišťováním ovzduší, vody i půdy. Do vědomí širší veřejnosti se tyto otázky dostávají od začátku 70. let, kdy se o publicitu těchto problémů zasloužily především alarmující zprávy Římského klubu: *Hranice růstu* (1972), *Lidstvo na rozcestí* (1974), *Přetvořit mezinárodní řád* (1976), *Konec věku plýtvání* (1976), *Cíle pro lidstvo* (1977) ad. Rozvoj vědy, technologií a ekonomiky je velice rychlý a jejich dopad na životní prostředí je značný. Globální ekologické ohrožení je spojeno se znečištěním životního prostředí, s tvorbou odpadů, jež nemohou být snadno zlikvidovány či recyklovány a s vyčerpáním neobnovitelných přírodních zdrojů. Toto ohrožení souvisí se samotnou podstatou našeho způsobu života a týká se celého lidstva.

V době, kdy americký futurolog A. Toffler oznamuje příznivou zvěst, že končí klasická industriální společnost „kouřících komínů", jsou očekávání spojená s novými technologiemi zpochybněna a znejistěna vědomím jejich rizik. Soudobé společnosti vyprodukovaly nebezpečí (*Three Mile*

Island, Bhópál, Černobyl…), o kterých neměly předcházející epochy tušení. Spolu s podmaňováním přírody dochází k nárůstu nových rizik, s nimiž nemáme zkušenosti a mnohdy je ani nejsme schopni předvídat.

Techniku moderního věku lze učinit „bezpečnější", nikoli však „bezpečnou" (tak to mezi jinými konstatuje např. Charles Perrow v knize *Normální katastrofy* z r. [1984]). Do širšího povědomí se tento problém dostává v druhé polovině 80. let zejména díky Ulrichu Beckovi, který přichází s tvrzením, že moderní industriální společnost produkuje jako nezamýšlený důsledek svého ekonomického růstu a technického rozvoje taková rizika, která překračují míru únosnosti a stávají se sebezničujícím hazardem. Společnost, která vytváří nebezpečí a rizika v masovém měřítku, je *rizikovou společností* (1986 [2004]).

Anthony Giddens [2000, s. 49–50] konstatuje, že naše doba není nebezpečnější či rizikovější než doby minulé, došlo však k určitému posunu v tom smyslu, že nebezpečí, která jsme sami vytvořili (*manufactured risks – vyrobená rizika*), nás ohrožují stejnou nebo možná větší měrou než ta, která k nám přicházejí jakoby „zvenčí". K takovým vytvořeným nebezpečím patří nejen globální ekologické riziko, radioaktivní zamoření nebo zhroucení světové ekonomiky, ale například i rizika související s mezilidskými vztahy.

* * *

Ne všichni autoři přijali v 80. letech za svou koncepci postmoderní společnosti. Zmínit můžeme např. britského sociologa Anthonyho Giddense, který v knize *Důsledky modernity* hovoří o *radikalizované modernitě*. Giddens [1998, s. 12n.] soudí, že lidstvo se v důsledku tohoto vývoje ocitlo na sklonku 20. století na prahu nové fáze, kterou označuje výrazem *radikalizovaná modernita*. Giddens se tímto způsobem snaží vyjádřit, že současnost se od modernity v zásadě neodvrací, nýbrž naopak radikalizuje rysy, náběhy a tendence, jež jsou v ní od počátku obsaženy.

Za ekvivalent Giddensova výrazu *radikalizovaná modernita* lze označit pojem *druhá moderna*, který nalézáme u Ulricha Becka. První modernu reprezentuje „klasická industriální společnost" 19. století, která v procesu modernizace rozložila předchozí zkostnatělou agrární společnost. Šlo o první (jednoduchou) modernizaci, která vytvořila struktury průmyslové společnosti. Změna probíhala jako vědomý a zároveň i chtěný odvrat od tradiční společnosti, byla pozitivně hodnocena a provázela ji euforie

ze všeobecného vědecko-technického pokroku slibujícího překonání materiálního nedostatku. Systém souřadnic, do něhož byly zasazeny životy a myšlení klasické industriální moderny, tvořily osy představované rodinou, povoláním a vírou ve vědu a pokrok.

Dnes však podle Becka tento „svět devatenáctého století" s jeho představami o přírodě, automatickém pokroku, národní suverenitě, třídách a rodině zaniká. Beck soudí, že jsme svědky přelomu uvnitř moderny, která se vymaňuje z kontur klasické industriální společnosti a nabývá nové podoby.

Jestliže tedy v „první moderně" šlo o „modernizaci prostou", v „druhé moderně" (kterou Beck označuje také výrazem rizikové společnosti) jde o „modernizaci industriální společnosti", tj. o „modernizaci moderny" *(Modernisierung der Moderne*), která je označena jako „modernizace reflexivní" [Beck 1996, s. 34n.]. Reflexivitou v Beckově pojetí je v zásadě míněna sebekonfrontace. Nejedná se přitom o nějaké cílené překonávání předcházejícího stupně společenského vývoje, nýbrž o proces probíhající na základě vlastní dynamiky, který je posouván vědecko-technickým vývojem stále dál.

Rozlišením první a druhé moderny souvisí s Beckovým pojetím rizikové společnosti. Klasická industriální společnost začínala jako společnost „nedostatku", jejímž řídícím principem byla logika produkce bohatství (jež představují nedostatkové statky jako peníze, spotřební zboží, vzdělání apod.). Základní problém této společnosti byl spojen s otázkou, jak může být společensky vyprodukované bohatství rozděleno sociálně nerovným a zároveň legitimním způsobem [Beck 2004d, s. 25].

Pro pokročilou modernu je charakteristické zejména to, že společenská produkce bohatství je v ní systematicky doprovázena produkcí rizik. Lze říci, že problémy spojené s rozdělováním bohatství jsou v této fázi překryty problémy a konflikty, které vznikají v souvislosti s existujícími riziky. Tato rizika nejsou alternativou k materiálnímu blahobytu, nýbrž se stávají v narůstající míře jeho doprovodným příznakem, stávají se „modernizačním koproduktem blahobytu".

* * *

Život v podmínkách rizikové společnosti je riskantní nejen v důsledku nejrůznějších ohrožení technologického charakteru; podobně ambivalentní jako technologické inovace (které na jedné straně umožňují vysoký

materiální životní standard, zatímco na straně druhé produkují rizika) je rozporuplným charakteristickým rysem procesu modernizace i rostoucí individualizace.

Beck [1994, 2002, 2004] považuje individualizaci za stále výraznější fenomén soudobé společnosti. K jejímu nárůstu dochází v důsledku uvolnění lidí ze sociálních útvarů klasické industriální společnosti. Zasazenost a vevázanost jednotlivců do tříd, rodin a společenských rolí, které byly typické pro první modernu, se v druhé moderně stávají zastaralými. Tyto kdysi tak pevné sociální struktury, které lidi poutaly a omezovaly, ale zároveň jim poskytovaly oporu a orientaci, se nyní stávají velmi křehkými. Nárůst individualismu je spojen s oslabením tradiční solidarity.

Rubem vyvázanosti z tradičních vazeb jsou rizika, která tato situace přináší; Beck [1994] hovoří o „riskantních svobodách" a o ambivalentnosti individuální seberealizace. Problémy, které dříve jedinci řešili v rámci tradičních institucí, musí nyní zvládat sami, odkázáni jenom na sebe. „Když člověk onemocní, předpokládá se, že se tak stalo, protože nebyl dost důsledný a ukázněný při dodržování zdravotního režimu; zůstane-li bez práce, je to proto, že nezvládl pohovor nebo nehledal práci dosti usilovně a nebo že se práce prostě štítí…" [Bauman 2002, s. 59]. V individualizovaných životních situacích zbavených kolektivních vazeb se pak i společné problémy přeměňují na problémy individuální, společenská selhání a krize se jeví jako individuální selhání nebo jako osud, za který si může koneckonců každý sám.

* * *

Jestliže pro industriální společnost bylo charakteristické pevné spojení kapitálu s pracovní silou, nyní dochází k uvolnění těchto pout. Systém zaměstnání, jehož počátky sahají do 19. století, byl založen na vysokém stupni standardizace jeho jednotlivých prvků, jakými jsou pracovní smlouva, místo práce a pracovní doba. Tento standardizovaný systém zaměstnání dovoluje nejen stanovit hranice mezi prací a „neprací", ale umožňuje také stanovit zřetelný předěl mezi zaměstnaností a nezaměstnaností.

V epoše druhé moderny však tento systém plného zaměstnání pozbývá svoji samozřejmost. Jedním z charakteristických rysů rizikové společnosti je „destandardizace výdělečné práce" [Beck 2004, s. 221]. Jedná se zejména o prosazování flexibilních pluralizovaných forem neúplného zaměstnání, v jehož důsledku se hranice mezi prací a neprací rozmazává

a stává se problematickou. Flexibilizací tří klíčových prvků – pracovní smlouvy, pracoviště a pracovní doby – začíná dosavadní systém zaměstnání ztrácet pevné obrysy a soudržnost.

Podle Ulricha Becka [tamtéž, s. 228] probíhá přechod od jednotného, pro industriální společnost příznačného systému celoživotní a celodenní práce, jehož radikální alternativou je nezaměstnanost, k rizikovému systému flexibilního, pluralizovaného, decentralizovaného neúplného zaměstnání. Autor zároveň dodává, že to, co bylo dosud antiteticky kladeno proti sobě – formální a neformální práce, zaměstnání a nezaměstnanost –, bude v budoucnosti splývat v nový systém flexibilnějších, pluralizovanějších, rizikovějších forem neúplného zaměstnání.

Richard Sennett [2006] považuje za jeden z podstatných rysů dnešní společnosti nejistý charakter nové flexibilní ekonomiky, v níž už není nic, co by bylo předpověditelné či připočitatelné. Vše je v pohybu a podléhá neustálým a přitom rychlým změnám, vše se skládá z epizod a zlomů, je krátkodobé a elastické. V této situaci si nikdo nemůže být jistý, že bude zítra dělat totéž, co dnes. Celoživotní vazba na jeden podnik a na kontinuální pracovní postup nejsou nadále reálné. Člověk je nucen k tomu, aby byl flexibilní, aby se sestavěl stále před nové úkoly a přizpůsoboval se stále novým danostem. Musí být připraven celý život se učit, dále se vzdělávat, a je-li to nutné, změnit na zavolání pracovní místo i bydliště.

Sennett [tamtéž] konstatuje, že nestabilita se dnes stává normou. Schopnost začínat stále znovu ovšem, jak autor uvádí, vyžaduje zvláštní charakterovou sílu. Ve svém díle *The Corrosion of Character* (německy *Der Flexible Mensch – Flexibilní člověk*) si klade otázku, jak působí tyto neustálé změny na mezilidské vztahy, jež jsou podle jeho soudu ve své podstatě „nařízeny" na dlouhodobost. Lidé ztrácejí kontrolu nad svou biografií, postrádají stabilní pocit sebe sama i hlubší důvod se o to starat. Požadavkem doby se stává „nic dlouhodobého" a „zůstat v pohybu". Autor dospívá k závěru, že nová flexibilita destruuje lidské charaktery a ohrožuje samu společnost.

* * *

Ne náhodou se jedním z problémů, na které se orientuje zájem sociálních badatelů, stává problém solidarity a soudržnosti. Tato otázka je v soudobé sociologii analyzována zejména prostřednictvím pojmů důvěra a sociální kapitál. Pro Jamese Colemana [1994] představuje sociální kapitál struktury, jež podporují výskyt důvěry mezi jednotlivými aktéry, podporují

neformální vztahy a vytvářejí příznivé podmínky pro kooperativní jednání. Autor považuje za podstatný rys vývoje moderní společnosti to, že celkový objem tohoto kapitálu klesá, zatímco fyzický kapitál (*physical capital*), mající formu vytvořeného hmotného bohatství, narůstá. Coleman poukazuje na to, že sociální kapitál nemizí zcela, a vzniknou-li pro něj příznivé podmínky, může dokonce opět vznikat. Za jeden z nejdůležitějších problémů dneška proto považuje to, jak ztracený sociální kapitál získat zpět a jak ho případně i rozmnožit. V současné době rozvíjí myšlenku o úbytku sociálního kapitálu především Robert D. Putnam [2000] z Harvardské univerzity. Putnam konstatuje, že ekonomika v USA roste, materiální podmínky života se zlepšují, avšak společnost ztrácí sociální kapitál tvořený sítěmi mezilidských vztahů a pravidly reciprocity a důvěry, které z nich plynou. Lidé pracují a konzumují daleko víc než kdykoliv předtím. Ovšem na úkor času stráveného pohromadě – při politických či občanských aktivitách, společenských akcích organizovaných či spontánních, nebo jen tak u rodinného stolu.

* * *

Jedním z významných projevů radikalizované modernity, o které hovoří Giddens, je „časoprostorová komprese", v jejímž důsledku se svět jakoby zmenšuje (to, co bylo dříve vzdálené a nedosažitelné, je dnes blízké a na dosah). Dimenze globalizace nabývá na významu. Britský sociolog Martin Albrow [1998] charakterizuje současnou *globální dobu* pěti základními rysy: a) poškozením životního prostředí zapříčiněným člověkem, b) ztrátou pocitu bezpečí vzhledem k rizikům spojeným s využíváním atomové energie, c) novými komunikačními cestami vzniklými vytvořením globálních sítí, jež překonávají časové i prostorové hranice, d) celosvětovými obchodními styky, e) vědomím, že díky sociálním interakcím přesahujícím hranice žijeme v globální společnosti.

Dosavadní tendence jako by dávaly za pravdu Marshallu McLuhanovi, který již v 60. letech předpověděl přeměnu světa v *globální vesnici*. McLuhan dával tento vývoj do souvislosti s rozvojem komunikačních médií. Skutečným motorem globalizačních změn je však nepochybně globalizace ekonomická (I. Wallerstein [1974, 1980, 1989] hovoří o *kapitalistickém světovém systému*), představující radikalizaci vývoje, který byl až do nedávna označován jako *internacionalizace světového hospodářství*. Charakteristickým znakem tohoto vývoje je, že se hospodářská moc soustřeďuje v ru-

kou mocných nadnárodních společností, jejichž roční obrat přesahuje hrubý domácí produkt mnoha národních ekonomik. Moc, kterou takové společnosti disponují, se v řadě ohledů vymyká z vlivu vlád jednotlivých států. Navíc dochází i ke globalizaci finančních trhů a k rozvoji *kasinové ekonomiky* (pojem *kasinový kapitalismus – casino capitalism* – zpopularizovala už v r. 1986 Susan Strangeová [1986]) umožňující finančním spekulantům přemisťovat v rámci globální ekonomiky obrovské finanční částky. Představitelé této nové elity jsou přitom vyvázáni ze závazků a povinností k určitým místům a lidem – dnes jsou tady a zítra mohou být jinde. Ulrich Beck [2004] v dané souvislosti poukazuje na to, že jedním z důsledků tohoto procesu je odsouvání státu a politiky na druhou kolej.

Zygmunt Bauman konstatuje, že globalizace nejen spojuje, ale i rozděluje; vedle rozvíjejících se planetárních dimenzí obchodu, financí, podnikání a informačního toku se dává do pohybu proces „lokalizace", připoutání k určitému místu; jde o dva úzce propojené procesy, které ostře diferencují existenční podmínky velkých skupin lidí, ba dokonce celých populací [Bauman 1999, s. 8]. Tento proces má své vítěze a své poražené. Současná globální elita dokáže podle Baumana [2002, s. 28] „vládnout, aniž by se sama zatěžovala povinnostmi správy, řízení, sociálního zabezpečení anebo, z téhož důvodu, ‚civilizační misí', ‚přinášením světla', ‚reformou života', pozdvihováním morálky a kulturním křížovým tažením. Aktivní zapojení do života podřízených populací již není zapotřebí (naopak, aktivně se tomu brání jako věci zbytečně nákladné a neefektivní)."

* * *

Bauman vykresluje kontrast předchozího a současného typu moderny pomocí pojmů „hardwarové" a „softwarové" modernity. Předchozí fáze se vyznačovala tím, že byla posedlá velikostí, která pro ni symbolizovala moc a úspěch. Byl to, jak říká Bauman [2002, s. 182–183], „věk *hardwaru*; epocha objemnosti a těžkotonážních strojů, dlouhých továrních zdí, které uzavírají čím dál rozsáhlejší tovární plochy, jež dokážou pojmout stále více továrního personálu, epocha těžkopádných železničních lokomotiv a gigantických zaoceánských parníků". Těžká modernita byla podle Baumana epochou, která věřila, že do svých projektů může vtělit rozum a řád. „Byla to doba rýsovacích prken a detailně propracovaných plánů (…), která doufala, že lze realitě dodat rozum nařízením zákona…" [tamtéž, s. 78–79].

Byla to ale také doba územního dobývání spojeného s představou, že bohatství a moc jsou „pevně zakořeněny nebo uloženy hluboko v zemi – objemné, houževnaté a nehybné jako sloje železné rudy a zásoby kamenného uhlí" [tamtéž, s. 183]. Představa pokroku byla spojena se stále větším objemem produkce a bohatství a s prostorovou expanzí. „Území patřilo k nejaktuálnějším posedlostem moderní doby, jeho akvizice k nejnutkavějším moderním touhám – střežení hranic současně patřilo mezi nejvšudypřítomnější, nejnezdolnější a nejvytrvaleji rostoucí moderní závislosti" [tamtéž].

To vše se ale změnilo s nástupem nového softwarového kapitalismu, který Bauman označuje jako lehkou, kapalnou, *tekutou modernitu* (*the liquid modernity*). Pro vyjádření charakteru současné epochy považuje Bauman za nejvhodnější metaforu kapalnosti či tekutosti. Je tomu tak proto, že vzorce společenských a výrobních vztahů ztrácejí dnes svůj pevný tvar a přecházejí do podoby tekutosti, poddajnosti a měnivosti. Jejich povaha je blízká povaze kapalin, které na rozdíl do pevných látek nedokáží udržet svůj tvar; není snadné je zastavit; překážky, které se jim postaví do cesty, obtékají, odnášejí s sebou, rozpouštějí nebo prosakují.

K charakteristickým rysům tekuté modernity patří radikální rozpuštění všech omezení pro individuální svobodu výběru a jednání, deregulace, liberalizace a flexibilizace. Dále pak „postupné zhroucení … raněmoderní iluze – víry, že cesta, po které postupujeme, má nějaký konec, dosažitelný *telos* historické změny, že existuje stav dokonalosti, k němuž se dospěje zítra, v příštím roce nebo příštím tisíciletí, nějaký druh spravedlivé a bezkonfliktní společnosti…" [tamtéž, s. 51]. A nakonec i opuštění představy o kolektivních schopnostech a vlastnostech lidského druhu a lidského rozumu. Co bylo dříve pokládáno za úkol společenského celku, je nyní rozdrobeno, individualizováno a přenecháno úsilí jednotlivců.

Literatura

Albrow, M., 1998: *Abschied vom Nationalstaat: Staat und Gesellschaft im Globalen Zeitalter*. Frankfurt/M., Suhrkamp.

Baudrillard, J., 2001: *Perfektní zločin*. Olomouc, Periplum.

Bauman, Z., 1995: *Úvahy o postmoderní době*. Praha, Sociologické nakladatelství.

Bauman, Z., 1999: *Globalizace*. Praha, Mladá fronta.

Bauman, Z., 2002: *Tekutá modernita*. Praha, Mladá fronta.
Bauman, Z., 2005: *Individualizovaná společnost*. Praha, Mladá fronta.
Beck, U., 1994: *Riskante Freiheiten: Individualisierung in modernen Gesellschaften*. Frankfurt/M., Suhrkamp.
Beck, U. – Giddens, A. – Lash, S., 1996: *Reflexive Modernisierung: Eine Kontroverse*. Frankfurt/M., Suhrkamp.
Beck, U. – Beck-Gernsheim, E., 2002: *Individualization: Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*. London, Sage.
Beck, U., 2004 (1986): *Riziková společnost: Na cestě k jiné moderně*. Praha, Sociologické nakladatelství.
Bell, D., 1973: *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*. New York, Basic Books.
Bell, D., 1999: *Kulturní rozpory kapitalismu*. Praha, Sociologické nakladatelství.
Castells, M., 2001, 2002, 2003: *Die Informationszeitalter*. Bd. I., II., III. Opladen, Leske + Budrich.
Coleman, J. S., 1994: *Foundations of Social Theory*. Cambridge, Massachusetts, The Belknap Press of Harvard University Press.
Drucker, P., 1969: *The Age of Discontinuity: Guidelines to Our Changing Society*. New York, Harper & Row.
Giddens, A., 1998 (1990): *Důsledky modernity*. Praha, Sociologické nakladatelství.
Giddens, A., 2000: *Unikající svět: Jak globalizace mění náš život*. Praha, Sociologické nakladatelství.
Inglehart, R., 1977: *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles among Western Publics*. Princeton, Princeton University Press.
Inglehart, R., 1998: *Modernisierung und Postmodernisierung: Kultureller, wirtschaftlicher und politischer Wandel in 43 Gesellschaften*. Frankfurt – New York, Campus.
Lash, S., 1994: *Economies of Signs and Space*. London, TCS / Sage.
Lyotard, J.-F., 1993: *O postmodernismu*. Praha, Filosofický ústav AV ČR.
Masuda, Y., 1981: *The Information Society as Post-Industrial Society*. Washington, D. C., World Future Society.
Perrow, Ch., 1984: *Normal Accidents: Living with High-Risk Technologies*. New York, Basic Books.
Pongs, A., 2000a: *V jaké společnosti vlastně žijeme? Společenské koncepce – srovnání. Svazek 1*. Praha, ISV nakladatelství.
Pongs, A., 2000b: *In welcher Gesellschaft leben wir eigentlich? Gesellschaftskonzepte im Vergleich. Band 2*. München, Dilemma.

Postman, N., 1999: *Ubavit se k smrti: Veřejná komunikace ve věku zábavy*. Praha, Mladá fronta.
Putman, R. D., 2000: *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York, Simon & Schuster.
Sennett, R., 2006: *Der flexible Mensch: Die Kultur des neuen Kapitalismus*. Berlin, Taschenbuch Verlag.
Stehr, N., 1994: *Knowledge Societies*. London, Sage.
Strange, S., 1986: *Casino Capitalism*. Oxford, Blackwell.
Toffler, A., 1992 (1970): *Šok z budoucnosti*. Praha, Práce.
Toffler, A. – Tofflerová, H., 2001: *Nová civilizace. Třetí vlna a její důsledky*. Praha, Dokořán.
Wallerstein, I., 1974, 1980, 1989: *The Modern World System*. I., II., III., New York, Academic Press.
Willke, H., 1997: *Supervision des Staates*. Frankfurt/M., Suhrkamp.

Koncepce sociální změny v pojetí Daniela Bella

Jiří Šubrt

Daniel Bell (původním jménem Daniel Bolotsky) se narodil v roce 1919 v New Yorku jako syn polských židovských imigrantů.[1] Prožil nelehké dětství (otec zamřel krátce po jeho narození). Od raného mládí inklinoval k levicovému smýšlení a politicky se angažoval (v r. 1932 se stal členem *Young People's Socialist League*). Studoval v New Yorku na City College (1935–38) a na Graduate School Kolumbijské univerzity (1938–39). Patřil v té době, podobně jako jeho souputník Irving Kristol, mezi mladé kriticky orientované intelektuály.[2] Ve 40. a 50. letech 20. století pracoval jako žurnalista (člen redakční rady listu *Fortune*) a editor, zapojil se do vysokoškolské výuky sociálních věd. V roce 1960 získal na Kolumbijské univerzitě v New Yorku titul Ph.D. ze sociologie a zde pak také pracoval jako profesor až do r. 1969. V letech 1969–90 se jeho působištěm stala Harvardská univerzita (Cambridge, Massachusetts). Bell byl vedle pedagogického působení vždy činný i jako publicista (r. 1965 založil s Kristolem časopis *The Public Interest*), a také jako člen či vedoucí mnoha nejrůznějších odborných skupin, komisí a výborů (1964–74 např. *Presidential Commission on the Year 2000*).

Bellova knižní bibliografie zahrnuje více než 15 položek, přičemž zhruba polovinu tvoří jím editovaná kolektivní díla. Zásluhu na jeho popularitě a renomé mají především tři knihy: *The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties* [1960], *Coming of Post-Industrial Society: A venture in Social Forecasting* (1973 [1979]), *The Cultural Contradiction of Capitalism* (1976 [1999]).

Bellova trojjediná perspektiva

Svoji intelektuální pozici charakterizuje Bell jako trojjediné stanovisko. Říká o sobě, že je socialistou v ekonomické oblasti, liberálem v politice

[1] Podrobnější informace o Bellově životě lze nalézt v doslovu Miloslava Petruska [1999, s. 223–235] k českému překladu Bellovy knihy *Kulturní rozpory kapitalismu*.

[2] K okruhu mladých newyorských radikálních intelektuálů patřili v 30. letech 20. století také Irving Howe a Nathan Glazer.

a konzervativcem v kultuře [Pongs 2000, s. 70]. Tímto stanoviskem se Bell [1999, s. 13] v zásadě snaží propojit tři principy, které považuje za nutné podmínky civilizovaného řádu; jedná se o: a) předpoklad začlenění všech lidí do občanské společnosti díky ekonomickému minimu umožňujícímu lidskou důstojnost, b) zásadu individuálního dosahování společenského postavení na základě zásluh, c) kontinuitu minulosti a přítomnosti vzhledem k utváření budoucnosti.

Bell se distancuje od toho pojetí, v němž je socialismus ztotožněn s etatismem, tj. kolektivním vlastnictvím výrobních prostředků.[3] Pro Bella [1999, s. 10] je socialismus spojen v prvé řadě s myšlenkou, že „v otázce hodnot legitimizujících ekonomickou politiku má mít společenství přednost před jednotlivcem". Prioritní nárok na zdroje, jimiž společnost disponuje, přisuzuje Bell úsilí o zajištění sociálního minima nutného k uspokojení základních lidských potřeb a důstojného života. Za prvořadé v tomto směru považuje zajištění práce všem, kdo ji hledají, potřebnou míru zabezpečení proti rizikům trhu a umožnění přiměřeného přístupu k lékařské péči a ochraně před nemocemi. Majetek by podle jeho názoru „neměl být převoditelný na neopodstatněná privilegia v oblastech, jichž se přímo netýká" [c. d., s. 11]. Za nespravedlivé považuje např. to, jestliže je díky bohatství dosahováno výhod ve zdravotní péči, neboť ta je podle jeho názoru sociálním právem, jež by mělo být dosažitelné pro všechny.

Bell [c. d., s. 12] přitom popírá, že by byl rovnostářem. Jako klíčový vidí princip individuálního výkonu, který je v protikladu k systému dědičného či direktivně určeného společenského postavení. Požadavek odstupňování příjmů (pokud je zabezpečeno sociální minimum) podle kriteria zásluh považuje za spravedlivý.

Ekonomii Bell [c. d., s. 10, 50] chápe jako umění rozdělovat vzácné statky mezi jednotlivé vzájemně soupeřící cíle a požadavky. Takto chápaná ekonomie nemůže, jak autor soudí, vycházet pouze z racionální volby a ignorovat přitom mravní ohledy. Jestliže jedním z jejích podstatných hledisek je ekonomická efektivita opírající se o ekonomický kalkul, pak jiným významným hlediskem má být spravedlnost (v tom smyslu, jak je zakotvená v hodnotovém řádu společnosti). Bell [c. d., s. 50] si klade otázku, jak „dospět k takovému souboru normativních pravidel, který dokáže chránit lidskou svobodu, odměňovat úspěch a podporovat společenské

3 Přes inklinaci k socialismu lze Bellovo smýšlení charakterizovat jako antikomunistické.

blaho – to vše v mezích ekonomické reality". Jako odpověď na tuto otázku předkládá koncept „veřejné domácnosti" [c. d., s. 215–241] (tomuto slovnímu spojení, jež vyvolává asociace na rodinný život, dává autor přednost před běžně užívanými pojmy „veřejné finance" a „veřejný sektor").

Úkolem veřejné domácnosti – podle Bellovy „fiskální sociologie" – je zvažovat nároky různých částí populace (nároky skupinové a individuální, nároky svobody a rovnosti, nároky spravedlnosti a efektivity) v situacích, kdy, jak autor říká, jde spíše o rozsouzení dvou pravd nežli o rozsouzení pravdy a nepravdy. Východiskem podle něj musí být „uznání veřejné povahy zdrojů a lidských potřeb (a nikoli přání!) a uplatnění principu relevantních rozdílů při rozsuzování protichůdných nároků" [c. d., s. 50–51].

Politický liberalismus v Bellově pojetí [c. d., s. 12] vychází z toho, že primárním aktérem v politickém systému má být jednotlivec, nikoliv skupina; autor klade akcent na individuální suverenitu, na prosazování individuálních postojů a zájmů. Zároveň zdůrazňuje, že politický systém musí zachovávat rozlišení mezi veřejnou a soukromou sférou. Veřejná sféra je oblastí politického jednání a demokratických práv, která se řídí vládou zákona, jemuž musí podléhat všichni bez rozdílu; soukromá sféra je oblastí, v níž jednotlivci sledují soukromé zájmy a činí svá autonomní rozhodnutí.[4] Rozlišením veřejné a soukromé sféry má být zabráněno dvěma extrémům, z nichž jeden představuje politizace veškeré lidské činnosti (k níž dochází v komunistických státech), a druhý naopak ponechání veškeré lidské činnosti bez vnějších omezení (což je prosazováno zastánci zásady *laissez-faire*).

Svůj vztah ke kultuře charakterizuje Bell jako konzervativní. Kulturu chápe velmi obecně jako úsilí vyvinout „ucelený soubor odpovědí na existenciální otázky", s nimiž jsou během svého života konfrontováni všichni lidští jedinci [c. d., s. 12–13]. Význam kultury spatřuje autor ve schopnosti transcendovat přítomnost v procesu věčně se obnovující konfrontace s těmito základními otázkami a v nalézání takových odpovědí, které dokáží dát naší existenci potřebný smysl a koherenci. Za nezbytný

4 Jednání v soukromé sféře má ovšem také své regulativy. Zaprvé předpokládá určitou shodu mezi těmi, jejichž jednání je navzájem provázané, zadruhé by při něm nemělo docházet k takovému přesahu do veřejné sféry, který by ji ohrožoval. (Bell [c. d., s. 12] uvádí jako příklad takového ohrožení pornografii či znečišťování životního prostředí).

předpoklad vitality kultury považuje Bell [c. d., s. 13] tradici, jež podle jeho slov ukazuje, „jak se naši předkové vyrovnávali s týmiž existenciálními dilematy, která zakoušíme my sami".

Konceptualizace sociální změny

To, co všechny tři nejslavnější Bellovy knihy (*Konec ideologie* [1960], *Příchod postindustriální společnosti* [1973], *Kulturní rozpory kapitalismu* [1976]) spojuje, je zejména autorův zájem o téma sociální změny, resp. o problematiku proměny, jíž prochází soudobá moderní společnost. Nutno dodat, že v práci z r. [1960] toto téma ještě není zachyceno komplexním, nýbrž pouze dílčím způsobem. Bell zde nazírá přechod z jedné historické fáze do druhé především prizmatem změny stylu myšlení. Konstatuje, že končí doba, v níž dominovaly ideologie, a nastupuje nová doba, v níž ideologie svůj vliv a význam ztrácejí.

Bell v této době, jak známo, nebyl jediným, kdo se uvedenou problematikou zabýval. O ideologii se vedly během 50. let 20. století mezi filozofy a sociálními vědci diskuse a jeden ze zásadních mezníků v jejich průběhu představovalo vydání knihy Raymonda Arona Opium intelektuálů (1955 [2001]). Aron nahlíží na ideologie jako na „sekularizované náboženství" a klade si otázku, proč je mezi francouzskými intelektuály tolik vyznavačů marxistické ideologie. O pět let později hovoří Bell o ideologiích jako o něčem, co se již jeví jako historicky překonané.

V knize Konec ideologie [1960] Bell – podobně jako Aron – činí paralelu mezi ideologiemi a náboženstvím. Ideologie jsou souborem idejí, které ukazují, jak svět nejen vykládat, ale jak v něm jednat a jak ho měnit. Vyznačují se zjednodušeným, schematickým způsobem uvažování, působí výrazně na emoce a od svých stoupenců vyžadují víru a poslušnost. Časem jejich rozkvětu bylo 19. století, kdy v době rozvíjejícího se industrialismu ideologie zaplňovaly vakuum, které zbylo po ústupu náboženství v důsledku sekularizačních tendencí. Bell se na ideologie nedívá pouze negativně, vidí v jejich působení i jistá pozitiva; upozorňuje zejména na skutečnost, že v určitých dobách byly ideologie významnými nositelkami myšlenek společenské emancipace, rovnosti a svobody. To však v důsledku nemění nic na tom, že ideologie chápe jako něco, co deformuje lidské myšlení, co výrazně redukuje život a jeho plnost, a tím ho dehumanizuje. Další rozvoj industriální společnosti povede podle Be-

llova názoru k jejich opuštění a nahrazení objektivním, spolehlivým a na vědeckém zkoumání založeným poznáním.

V knize Příchod postindustriální společnosti (1973 [1979]) Bell již rozlišuje tři základní typy společností, společnosti preindustriální, industriální a postindustriální. Ze schematického přehledu, který je v této knize zveřejněn, vyplývá, že v době, kdy autor knihu psal, spojoval preindustriální společnosti s regiony Asie, Afriky a Latinské Ameriky, industriální společnosti se západní Evropou, Sovětským svazem a Japonskem; za zemi směřující k postindustrialismu považoval Spojené státy [Bell 1979, s. 114].[5]

OBECNÉ SCHÉMA SOCIÁLNÍCH ZMĚN PODLE DANIELA BELLA

	Preindustriální	**Industriální**	**Postindustriální**
Dominantní hospodářský sektor	primární (zemědělství, těžba, rybářství, lesnictví)	sekundární (průmyslová výroba)	terciér (doprava, rekreace) kvartér (banky, pojišťovny) kvintér (zdravotnictví, vzdělávání, výzkum, správa)
Zdroje	půda a nerostné zdroje	energie a stroje	vědění a informace
Technologie	postavené na pracovní síle	mechanické	intelektuální
Přetvářející síla	řemeslná dovednost	kapitál	teoretické vědění
Scénář	hra proti přírodě	hra proti vytvořené přírodě	hra mezi lidmi
Režim	dobývání	výroba	zpracování
Dominantní třídy/vrstvy	vlastníci půdy, vojáci	podnikatelé, manažeři	vědci, výzkumníci
Dominantní instituce	domácnost, armáda	podnik, firma	univerzita výzkumný ústav

[Bell 1973, s. 13, 114, 253; 1999, s. 197]

5 Bell se ve své analýze postindustriální společnosti zaměřuje na Spojené státy, netvrdí však, že trendy, které popisuje, se týkají pouze jich; jedná se podle něj o budoucnost dalších průmyslově vyspělých zemí. Ještě na počátku 70. let 20. století autor soudil, že potenciál stát se postindustriální společností má i Sovětský svaz [Bell 1999, s. 40].

V *preindustriálních* společnostech dominuje z ekonomického hlediska zemědělství a těžba. Ekonomika je založená na získávání a dobývání věcí z přírody. Uplatňuje se v ní v rozhodující míře fyzická práce využívající sílu lidských nebo zvířecích svalů a řemeslná dovednost (předávaná praktickým učením). Pracující uplatňují tradiční, rutinované postupy. Převažující jednotkou ekonomického života je domácnost (rozšířená rodina), ve které vládne tradiční autorita.

V *industriální* společnosti se rozhodujícím ekonomickým sektorem stává průmysl. Ten je založen na strojové výrobě, která je využívána k masové produkci spotřebních statků. Výroba se vyznačuje využíváním strojů, energetických zdrojů a vyspělých technologií, jejichž aplikace vyžaduje odbornost – inženýry a kvalifikované dělníky. V organizaci je uplatňován byrokratický a hierarchický princip. Produkce je orientována hlediskem ekonomické racionality; to vede k mobilizaci kapitálu a řídících (manažerských) schopností. Bell [1999, s. 51] konstatuje, že industrialismus se zasloužil o jeden z nejprudších vzestupů v hospodářských dějinách, který trval čtvrt století a skončil na počátku 70. let 20. století.[6]

Pro *postindustriální* společnost[7] je typický vzestup sektoru služeb (ubývá pracovních míst v průmyslu, rozšiřuje se nabídka práce ve službách).[8] V žádném případě to ale neznamená, že by se průmyslová výroba stala překonanou, bez ní se neobjede ani rozvinutá postindustriální společnost, rozhodující se nicméně stává produkce služeb a především pak produkce vědění (ostatně průmyslová výroba se ve významné míře přesouvá

---

6 Vzestup ukončila celosvětová inflace. Energetická krize počátkem 70. let podle Bella [1999, s. 51] odhalila slabinu západních industriálních společností, jíž je závislost na ropě.

7 Původní xerografická verze Bellova textu o postindustriální společnosti je z r. 1962, kniha ovšem byla publikována až v r. 1973 (podrobněji viz [Petrusek 1999, s. 330–331]). O nástupu postindustriální společnosti psali na přelomu 60. a 70. let 20. století i mnozí další autoři (přehled těchto koncepcí podává např. [Suša 1994, s. 147–157]). K nejznámějším patří: Zbigniew Brzezinski (označoval postindustriální společnost jako „technetronickou", založenou na spojení techniky a elektroniky); Alain Touraine (v r. 1969 [1976] vydal knihu *La société postindustrielle*); Alvin Toffler (hovořil o „superindustriální" společnosti).
Tématem postindustriální společnosti se zabývá také Petruskova kniha *Společnosti pozdní doby* [2006, s. 271–277].

8 Bell konstatuje, že na počátku 20. století se zemědělstvím zabývalo 50 % lidí, na konci století to bylo už jenom asi 5 %. V polovině 20. století pracovalo v průmyslové výrobě přibližně 40 % lidí, na konci století je to 15 %, naopak počet pracovníků ve službách vzrostl na 40 % [Pongs 2000, s. 72].

do zemí třetího světa). Uplatnění v této společnosti nalézají především kvalifikovaní pracovníci, míst pro nekvalifikované ubývá.

Oblast služeb je dnes velmi členitá. Jednu její část představují služby bezprostředně podporující výrobu (transportní a zásobovací služby); druhou obory zabývající se distribucí, obchodem, financemi, pojišťováním, odbornými informacemi a poradenstvím; třetí služby orientované na uspokojení volnočasových potřeb obyvatelstva (cestování, zábava, sport, rekreace); čtvrtou všeobecné služby (zdravotnictví, školství, správa) [Pongs 2000, s. 66]. Charakteristickým rysem rozvoje této oblasti je, že služby získávají v rostoucí míře specializovaný a individualizovaný charakter.

Jiným významným projevem postindustriální fáze jsou převratné změny v dopravě a komunikaci umožněné novými komunikačními prostředky. Tím nejpodstatnějším je ale produkce informací a teoretického vědění, která se stává hlavním zdrojem tvorby ekonomických hodnot. Teoretické poznatky představují základ inovací, objevů, nových technologií i celkového ekonomického rozvoje. Tyto poznatky jsou produkovány univerzitními pracovišti, vědeckými ústavy a výzkumnými organizacemi. Práce vědců a odborníků odkrývá cestu, po níž se vydává celá společnost. Univerzity a výzkumné ústavy se, jak konstatuje Bell [1979, s. 115], stávají klíčovými institucemi postindustriální společnosti.

Za dialektický protipól práce *Příchod postindustriální společnosti* označuje Bell svoji následující knihu *Kulturní rozpory kapitalismu* (1976 [1999]).[9] Jestliže v předchozí práci věnoval autor pozornost technicko-ekonomickému řádu společnosti, nyní se orientuje především na oblast kultury,[10] zejména modernity, jíž přisuzuje zodpovědnost za to, že se vládnoucí hodnotou v soudobé společnosti stává hédonismus (neomezená žádostivost) a s tím dochází k rozpadu vazby, která kdysi spojovala sféru ekonomiky a kultury.

---

9 Jednotlivé kapitoly knihy *Kulturní rozpory kapitalismu* vznikaly úpravou starších textů, které byly uspořádány tak, aby tvořily tematickou a logickou jednotu. Texty vznikaly v rozmezí let 1961–75.

10 Kultura se podle Bella [c. d., s. 57] stává v současnosti dominantní společenskou silou, a to ze dvou důvodů: a) je to nejdynamičtější složka naší civilizace (podle Bella předčila i samotný technologický vývoj), b) tato její inovativní úloha byla společensky legitimizována. V rozporu s minulostí, kdy kultura měla „stvrzovat určitou morálně-filozofickou tradici, vůči níž bylo vše nové poměřováno a nezřídka také cenzurováno", „získala bezprecedentní poslání: stala se oficiálním a trvalým hledáním nové senzibility".

Pokud jde o tržní systém postindustriální společnosti, Bell [1999, s. 47–48] ve své práci identifikoval ve vývoji západních společností v druhé polovině 20. století pět elementů, které se podílejí na jeho transformaci:

1. Očekávání ekonomického růstu a růstu životní úrovně se institucionalizují. Důsledkem toho je, že se tato očekávání postupně proměňují v *nároky*. Podle Bella zažíváme revoluci rostoucích nároků.

2. Narůstá povědomí o neslučitelnosti různorodých požadavků a hodnot, neboť se dospívá k poznání, že na realizaci všech společností akceptovaných cílů není dostatek zdrojů, a je proto nutné mezi nimi provádět volbu.

3. Ekonomický růst přináší obrovské vedlejší důsledky (např. automobilismus ničí ovzduší, užívání chemických hnojiv vede ke škodlivé kontaminaci vodních zdrojů).

4. Probíhající ekonomické procesy vedou k celosvětové inflaci, která už není pouhým přechodným jevem, nýbrž strukturní součástí moderní ekonomiky (takže otázkou už je pouze to, nakolik ji lze udržet na zvládnutelné úrovni).

5. Klíčová rozhodnutí v ekonomických a politických otázkách jsou přenechávány „spíše řídícím pákám politiky nežli difuzní struktuře ekonomického trhu".

Kapitalismus, jak Bell konstatuje, čerpal historicky svou sílu z propojení moci a majetku na úrovni vládnoucích rodin, čímž byla také zajišťována jeho kontinuita. I když stále platí, že rozhodující moc v ekonomické sféře spočívá v rukou velkých korporací, dochází podle autora k oddělení rodiny a vlastnictví od ekonomického řízení, a to vede k zániku kontinuity dědičných elit. Ekonomická moc, tvrdí Bell [c. d., s. 23–24], přechází na instituce a spravovaný majetek už není soukromý, nýbrž korporativní. Správci institucí již nemohou přenášet svou moc na dědice, neboť kriteriem pro obsazování vedoucích funkcí jsou řídící schopnosti. Obecně vzato dochází k tomu, že moderní společnost postupně rozšiřuje počet oblastí, v nichž je uplatňován princip politické reprezentace. Podle Bella je to právě politická struktura, která na sebe strhává moc. Pokud v postindustriální společnosti vznikají nové „třídní konflikty", nejedná se ani tak o konflikty mezi vedením podniků a pracujícími, jako spíše o politické přetahování „různých organizovaných skupin usilujících o vliv na utváření státního rozpočtu" [c. d., s. 49].

Symptomatická je pro tuto situaci expanze státu, jež se projevuje i tím, že klíčové slovo v ekonomickém rozhodování získává státní rozpočet. A nejen to; ekonomické záměry podléhají v rostoucí míře státní regulaci,

dostávají se do střetů s překážkami byrokratické povahy a jsou ovlivňovány odbory a nejrůznějšími nátlakovými (např. ekologickými) skupinami.

Bell [tamtéž] považuje míru státního vlivu na společnost za závažný sociologický problém a domnívá se, že v následujících desetiletích bude tato otázka nabývat na politickém významu. Hrozí totiž podle něj nebezpečí, že se státní aparát stane „těžkopádným byrokratickým monstrem, smýkaným sem a tam halasnými požadavky subvencí a výsad ze strany různých podnikatelských a občanských skupin a zároveň zahlcený novými a novými oblastmi přecházejícími pod jeho kontrolu".

Tři oblasti strukturace

Základní struktura Bellova výkladu je tvořena teoretickým rámcem, který je nutné mít na zřeteli, máme-li závěrům, které předkládá, správně porozumět. Tento rámec klade autor do ostrého protikladu k převážné většině dosavadních koncepcí, jež se podle jeho soudu vyznačovaly tím, že chápaly společnost jako celek, jako jakýsi „unifikovaný systém", „organizovaný na základě jediného vládnoucího principu (u Marxe jsou jím vlastnické vztahy, u Talcotta Parsonse dominantní hodnota – například výkon), který usiluje o vlastní ‚reprodukci' prostřednictvím nejdůležitějších institucí" [c. d., s. 27].

Podle Bella už tímto způsobem nelze soudobou společnost adekvátně analyticky uchopit. To je také důvod, proč proti zmíněnému „holistickému" přístupu staví svou vlastní koncepci založenou na myšlence „rozštěpených sfér" (společnost je, jak konstatuje [c. d., s. 36], „spíše rozštěpená než jednotná"). V této perspektivě pak nahlíží společnost jako „nestálou ‚slitinu' tří odlišných ‚prvků', tří odlišných oblastí: technickoekonomické struktury (resp. ekonomiky), politického systému a kultury" [c. d., s. 37].[11]

Vztahy mezi těmito oblastmi jsou komplikované a v čase se proměňují. Jednotlivé oblasti, jak autor konstatuje, podléhají různým axiálním principům a normám (legitimujícím odlišné typy chování), jsou vzájemně nesourodé a mají rozdílný rytmus změn; disharmonie, která se mezi nimi projevuje, se stává zdrojem společenských rozporů spojených s řadou latentních konfliktů.

[11] Pro úplnost dodejme, že Bellově koncepci tří společenských sfér předchází z ontologického hlediska představa tří typů skutečnosti, které představuje svět přírodní, technický a sociální [c. d., s. 156].

Technickoekonomické oblasti orientované na organizaci výroby a alokaci zboží a služeb náleží podle Bella [c. d., s. 37] ve společnosti – a to už od počátků kapitalismu – ústřední místo. Technickoekonomická struktura tvoří rámec profesního a stratifikačního systému společnosti, a proto ji autor [c. d., s. 27] označuje také jako strukturu sociální. Tato (axiální) struktura je založena na specializaci a hierarchii (Bell [c. d., s. 14] rovněž používá výraz „struktura byrokratické koordinace"). Zformovala se jako důsledek specializace a segmentarizace funkcí a potřeby koordinace činností; jejími základními stavebními prvky jsou sociální role uspořádané do funkčních a hierarchických vztahů. Úkoly, které jednotlivci plní, mají funkční, instrumentální charakter (jedinci se stávají nástroji pro dosahování určitých záměrů) a jsou podřízeny cílům, které organizace sleduje. Autorita je zde založena na formálním postavení a řízení má především technokratickou povahu. Axiálním principem technickoekonomické oblasti je „funkční racionalita" [c. d., s. 37], Bell také hovoří o axiálním principu „úspornosti" [c. d., s. 14], znamenajícím minimalizaci nákladů a maximalizaci zisků. Změny v technickoekonomickém řádu probíhají lineárně. Měřítkem hodnocení je efektivita a prospěch; tato hlediska rozhodují o inovacích a substitucích, v nichž jsou překonané procesy či produkty nahrazovány jinými, umožňujícími vyšší efektivitu.

Politický systém považuje Bell [c. d., s. 27] za řídící systém společnosti. Charakterizuje jej [c. d., s. 37] jako „platformu pro výkon moci a sociální spravedlnosti, pro dozor nad legitimním užitím síly a zmírňováním konfliktů (v liberálních společnostech se tak děje na základě principu vlády zákona)". Tento systém je řízen axiálním principem „rovnosti" (rovnosti před zákonem, rovnosti občanských práv, rovnosti práv sociálních a ekonomických) [c. d., s. 14]. Jednotlivá práva se postupně transformují v nároky, díky čemuž politický řád čím dál výrazněji zasahuje do oblasti sociální a ekonomické (tj. do vnitřních záležitostí firem a organizací) s cílem korigovat distribuci statusů a odměn, která je generovaná ekonomickým systémem. Axiální strukturou politického systému je podle Bella [c. d., s. 38] reprezentace a participace; tato struktura „je založena na existenci politických stran a skupin vyjadřujících zájmy jednotlivých částí společnosti a fungujících jako prostředek reprezentace či participace na rozhodování".[12]

[12] Bell [c. d., s. 38–40] rozlišuje kapitalismus a demokracii jako dva svébytné systémy. Kapitalismus charakterizuje jako „ekonomicko-kulturní systém", který se zakládá na instituci vlastnictví a na produkci a směně (koupi a prodeji) zboží. Demokracii defi-

Kulturní sféru charakterizuje Bell [c. d., s. 17] jako sféru významů. Její podstatu spatřuje v úsilí nalézat imaginativním způsobem (prostřednictvím umění a rituálu) smysl ve světě, a to zejména pokud jde o existenciální otázky, situace a mimořádné aspekty života (např. láska, věrnost, závazek, oběť, odpuštění, hrdinství, tragédie, smrt). Oblast kultury je orientována na sebevyjádření jednotlivců a uspokojení jejich osobních přání a tužeb [c. d., s. 15]. Řídícím (axiálním) principem kultury je seberealizace a sebeuspokojení [c. d., s. 27]. Měřítkem se zde stává jednotlivec. Jeho cítění a úsudek (vyjádřený otázkou: „jaký to má pro mě přínos?“) určují hodnotu kulturních statků.

To, že se jednotlivé strukturální oblasti společnosti řídí rozdílnými axiálními principy (řídícím principem ekonomiky je tu efektivita; v případě politického systému je to rovnost, u kultury seberealizace a sebeuspokojení) a podléhají odlišným „rytmům“ sociální změny, jejich vzájemné vztahy komplikuje, vytváří napětí a stává se zdrojem konfliktů. Bell se domnívá [c. d., s. 39], že jím zformulovaný teoretický rámec je vhodný právě k tomu účelu, aby identifikoval strukturální zdroje napětí ve společnosti. Má přitom na mysli zejména: a) „napětí mezi technickoekonomickou strukturou, která je svou povahou byrokratická a hierarchická, a politickým systémem, který formálně vyznává rovnost a participaci“ (politický požadavek rovnosti nelze uplatňovat v oblasti výroby, která je podřízena požadavku efektivnosti a kde o tom, jak jej naplnit, rozhodují odborníci ve vedení); b) „napětí mezi sociální strukturou organizovanou na základě rolí a specializace, a kulturou zaměřenou na posilování a naplňování individuálního Já a ‚celistvého‘ člověka“ (úsilí jednotlivce o plnou realizaci svého „potenciálu“ naráží na formální nároky a požadavky technoekonomické sféry orientované na výkonnost a efektivitu) [c. d., s. 39–40].

Bellův koncept rozštěpených sfér je rovněž využitelný při zkoumání povahy sociálních změn. Autor [c. d., s. 57] např. konstatuje, že zatímco změny v technickoekonomické oblasti jsou limitovány dostupnými materiálními a finančními zdroji a politické inovace jsou zase omezeny

---

nuje jako „sociopolitický systém“, jehož axiálním principem je legitimita (držet a vykonávat vládní moc lze jedině za předpokladu ovládaných); politická aréna je otevřena různým soupeřícím skupinám; občanům jsou zaručena základní lidská práva a svobody. Bell [c. d., s. 40] konstatuje, že „ačkoli se kapitalismus a demokracie historicky ustavovaly společně, neexistuje nic, co by jejich spojení činilo teoreticky či prakticky nutným“.

stávajícími institucionálními strukturami, změny výrazové symboliky či formy v oblasti kultury se s takovými bariérami nesetkávají. Jestliže změny v technickoekonomické oblasti mají charakter lineární (moderní, výkonnější stroje nahrazují zastaralé, méně výkonné), v kultuře takový jednoznačný princip změny neexistuje („Boulez není ‚náhradou' za Bacha" [c. d., s. 39]).[13]

Bell [tamtéž] také soudí, že z koncepčního hlediska lze vymezit dva protichůdné organizační principy změny. V prvním případě se jedná o změny v sociální struktuře a v technickoekonomickém řádu – zde probíhají změny na principu vedoucím od vyšší míry interakce (v důsledku rozšiřování sociální sféry) ke specializaci a strukturní diferenciaci (příkladem je ekonomické podnikání). V oblasti kultury vede naopak nárůst interakcí (v důsledku propojování dříve oddělených společností) k synkretismu, tj. k míšení a splývání různých náboženství či prvků kultury a umění.

Bell [c. d., s. 34] konečně upozorňuje i na to, že zatímco struktury společnosti představované institucemi, hodnotami a normami se mění pomalu (a nelze se domnívat, že by k tomu mohlo dojít naráz), v oblasti mocenských struktur jsou naopak prudké zvraty možné, avšak bývají obvykle pouhou cirkulací elit.

Kapitalismus a jeho vnitřní rozpory

Kapitalismus charakterizuje Bell [1999, s. 13] jako socioekonomický systém: a) orientovaný na výrobu zboží, b) založený na racionálním kalkulu nákladů a cen a c) na akumulaci kapitálu za účelem reinvestice (právě tuto akumulaci učinila kapitalistická ekonomika jedním ze svých základních cílů). Je to však pro něj zároveň i jedinečný „operační modus", jenž je od počátku svého vývoje spojen s určitou vyhraněnou kulturou a zvláštním osobnostním typem. Charakteristická je pro něj idea seberealizace spojená s vysvobozením jednotlivce z pout tradice a askriptivních svazků, jež před ním otevírá možnost stát se tím, kým chce.

Původ kapitalismu (stejně jako jeho další osud) je podle Bella [c. d., s. 15] dvojí povahy; jedním z jeho zdrojů je „asketismus", druhým „chtivost".

[13] Bell [c. d., s. 39] dokonce konstatuje, že kultura ve svém pohybu podstupuje jakési „ricorso" – věčný návrat k prapůvodním existenciálním otázkám.

K vlivu protestantského asketismu obrátil pozornost Max Weber v práci *Protestantská etika a duch kapitalismu* (1904 [1998]). Bell připouští, že převládající pohled na kapitalismus byl v sociálních vědách v průběhu mnoha desetiletí utvářen právě pod Weberovým vlivem. Ten, jak známo, přisoudil klíčovou roli protestantské etice vyzvedající význam práce a legitimizující úsilí o dosažení zisku. Jí utvářený puritánský charakter se vyznačoval účelným jednáním zaměřeným na stanovený cíl, sebeovládáním, střídmostí a schopností odepřít si okamžitou odměnu ve prospěch budoucnosti.

Na chtivost naopak obrátil pozornost Weberův současník Werner Sombart, autor neprávem opomíjeného díla *Moderní kapitalismus* (1902 [1916]). V tomto případě se na člověka nahlíží jako na radikálně individualizovaného tvora „bezbřehých vášní (jež sice byly v politické sféře omezeny svrchovanou mocí, avšak v oblasti ekonomiky a kultury se mohly rozvíjet svobodně a bez omezení)" [Bell 1999, s. 97].[14]

Ať už se podle Bella objevily zárodky kapitalismu kdekoli, byly v nich oba zmíněné elementy – askeze i chtivost – vždy vzájemně provázány tak, že koexistovaly v jakémsi křehkém tandemu. Pouta, která oba aspekty vzájemně spojovala, se však postupem času zpřetrhala. Z této perspektivy se Bellovi jeví jako základní problém soudobého kapitalismu „rozštěpení" („radikální disjunkce") mezi jeho technickoekonomickým řádem a kulturou.

Vzájemný vztah mezi těmito dvěma oblastmi autor považuje za jeden z nejsložitějších sociologických problémů vůbec, za jakousi sociologickou hádanku, jež čeká na své řešení. První z obou oblastí podléhá ekonomickému principu efektivity a racionality, druhá je orientována na individuální lidské „já". Bell hovoří o rozporech,[15] které vyplývají

---

[14] Bell [c. d., s. 16] v této souvislosti mj. připomíná, že Sombart ve své knize *Der Bourgeois* vyjmenovává šest základních typů kapitalistických podnikatelů: piráti, statkáři, státní úředníci, spekulanti, obchodníci, řemeslníci. Centrem počátků kapitalistického podnikání byly podle Sombarta nikoli protestantské země, nýbrž Florencie a další italská města rozvíjející obchod.

[15] Z metodologického hlediska se Bell podle vlastních slov [c. d., s. 14] snaží nahlížet tyto rozpory dvojí optikou. V prvém případě jako umělý konstrukt – (weberovský) ideální typ, který lze užít hypoteticky-deduktivním způsobem. Problém ideálního typu ovšem spočívá v tom, že je statický, a tak nevypovídá o původu a minulosti jevů ani o směru jejich budoucího vývoje. Proto je nutná ještě druhá – historická – perspektiva, která vede k detailnímu a komplexnímu empirickému popisu.
Z hlediska metody ideálních typů vyplývají rozpory kapitalismu z „protikladnosti principů řídících technickoekonomickou, politickou a kulturní strukturu společnosti" [tamtéž].

z rozštěpenosti mezi normami vyžadovanými ekonomikou a požadavky vládnoucími v kultuře. Principy diktované ekonomikou a kulturou táhnou člověka protichůdnými směry [c. d., s. 41].

Prolínání podnětů, které vycházejí z těchto dvou sfér, utvářelo podle Bella v minulosti moderní pojetí racionality. Autor konstatuje, že obě sféry (ekonomická a kulturní) se v určité historické fázi prolnuly a vytvořily jednotnou strukturu osobnosti – puritánský charakter; v dalším vývoji se však od sebe oddělily. Struktura osobnosti, která „zdůrazňuje sebekázeň, uměřenost a odklad uspokojování osobních přání, nadále odpovídá požadavkům technoekonomické struktury, dostává se však do ostrého střetu s kulturou, v níž byly tyto buržoazní hodnoty zcela zavrženy – paradoxně zčásti i v důsledku působení kapitalistického ekonomického systému samotného" [c. d., s. 60].[16] Autor dodává, že v dnešním kapitalismu[17] je z těchto důvodů asketický prvek na ústupu.

Rozpory, které Bell odhaluje v současném kapitalismu, mají tedy svůj zdroj v rozpadu vazby, jež kdysi spojovala kulturu a ekonomiku, a v nástupu hédonismu, jenž se stal vládnoucí hodnotou společnosti. Na jedné straně se dnes v kapitalismu setkáváme s funkční racionalitou, technokratickým rozhodováním a meritokratickým systémem odměn, na druhé straně v něm ale – vlivem kultury – působí antiracionalismus, porušování zábran a konvencí. V této rozpolcenosti tkví podle Bella příčina krize soudobé „buržoazní" společnosti. Jestliže výrobní a organizační sféře dosud vládne „étos práce, odkladu uspokojování vlastních přání, orientace na kariéru a oddanost podniku", pak ve sféře marketingu a prodeje je tomu jinak, zde je poukazováno na přepych, sex, propaguje se hédonistický životní styl a slibuje se naplnění veškerých smyslových tužeb.[18] Výrazem tohoto rozporu se stává rozpolcenost zaměstnanců, kteří mají být přes den spořádanými pracovníky, zatímco v noci se mají změnit v nevázané prostopášníky [c. d., s. 21].

---

[16] Bell zde má na mysli, jak ještě ukážeme, především spotřebitelský úvěr a prodej na splátky, který vedl k tomu, že spotřebu už není nutno „puritánsky" odkládat.

[17] Bellem popsané tendence se podle jeho názoru projevují nejen v americké, ale i v ostatních západních společnostech.

[18] Zatímco dříve bylo lidské chování do určité míry „brzděno" zvyky a tradicí (např. puritánským důrazem na střídmost), s postupným slábnutím náboženského vlivu tyto zábrany opadly. Dnešní zesvětštěná kultura nechává téměř zcela otevřený prostor fantazii, vše tradiční je v ní chápáno jako nudné, pozornost je orientována na porušování konvencí a výstřední chování [c. d., s. 22].

Proměny kulturní sféry

Bell [c. d., s. 39] chápe kulturu po vzoru Ernsta Cassirera jako sféru symbolických forem, resp. o něco úžeji jako doménu „expresivního symbolismu", který prostřednictvím uměleckého a náboženského způsobu vyjádření „směřuje k odhalování a metaforickému vyjadřování smyslu lidské existence". Kultura a její modality vycházejí podle autorova názoru z existenciálních situací, s nimiž je člověk konfrontován, a její počátky jsou těsně spojeny s náboženstvím.[19]

Bellovi se z perspektivy jeho kulturního konzervativismu jeví jako jeden ze základních problémů moderní doby a kultury problém víry. Za konstitutivní prvky kultury považuje otázky, které stavějí člověka před základní existenciální dilemata a připomínají mu jeho konečnost a omezenost. Je navíc přesvědčen, že „kultura, která narazila na meze pozemského zkoumání, musí v určitém bodě obrátit své úsilí ke znovuobjevení posvátného" [c. d., s. 25].

Jednou z dimenzí společenských změn, které Bell zkoumá, je přechod od náboženství k sekulární kultuře.[20] Hovoří [c. d., s. 52–54] v této souvislosti o duchovní krizi, která vyplývá ze situace, v níž stará forma zakotvení ze světa zmizela a nová se ukázala jako iluzorní.[21] Společnost se nalézá v situaci, která ji vede do „spárů nihilismu". Jako východisko

---

[19] Náboženství chápe Bell [c. d., s. 17–18] také jako „hledání jednoty v kultuře určité civilizace". Protože se náboženství snaží tuto jednotu upevnit, vytvořilo síť tradic, které slouží jako zdroj smyslu a významu všech věcí. To je také důvod, proč se náboženství snaží zabránit tomu, aby do kultury pronikaly myšlenky a díla, jež by mohly stanovené mravní normy ohrozit.

[20] Historie, a to nejen západní společnosti, je, řečeno Bellovými slovy [c. d., s. 44], doprovázena dialektikou sebezapření a uvolnění. Velké historické náboženské systémy podávají důkaz o strachu „z démonična, z nespoutané lidské přirozenosti" – jsou to „náboženství kázně". Rozpad autority náboženství, k němuž došlo okolo poloviny 19. století, přinesl obrat směrem k uvolnění. V důsledku toho se pak na vztah k démoničnu orientovala modernistická kultura. Změna spočívá především v tom, že na rozdíl od náboženství se kultura nepokouší démonično krotit, naopak, přijímá je, zkoumá je, opájí se jím a dokonce na ně pohlíží jako na zdroj tvořivosti. – „Kyvadlo legitimizace lidského jednání se přehouplo ze strany sebezapření na stranu uvolnění" [tamtéž].

[21] „Naši předkové," jak konstatuje Bell [c. d., s. 128], „žili zakotveni v náboženství, které jim poskytovalo duchovní kořeny… Vykořeněný jedinec však může být jedině kulturním tulákem bez domova, bez možnosti návratu." Podle autora tedy stojíme před problémem, zda naše kultura dokáže „znovu nalézt jednotu".

z této situace autor nabízí představu návratu západní společnosti k určitému pojetí náboženství. Takový návrat však není podle jeho soudu něčím, co lze uměle stvořit či naordinovat.[22]

V minulosti (jak již bylo několikrát řečeno) podléhal přístup k práci a majetku náboženské etice a byl zaštítěn transcendentním zdůvodněním. S rozkladem této etiky se však legitimizace sociálního chování přesunula z oblasti náboženství do oblasti moderní kultury. Bell [c. d., s. 20] upozorňuje na to, že kapitalistická ekonomika i moderní kultura čerpaly ve svých počátcích z jednoho zdroje, kterým bylo odmítnutí tradice a autority minulého, spojené s ideou osvobození, jejímž vyjádřením se stal tvrdý individualismus v ekonomice a ničím neomezené „já" v kultuře. Brzy se však mezi těmito dvěma oblastmi rozvinul konfliktní vztah. Disciplína vyžadovaná ve sféře práce se dostala do střetu s energií vyvolanou v oblasti kultury; jinými slovy: „postoj kalkulace a metodické disciplíny se dostal do konfliktu s nutkavým vyhledáváním prožitků a vzrušení, které charakterizovalo romantismus a později se vlilo do modernismu." Tento antagonismus se dále prohloubil, když se byrokratické přístupy redukující jednotlivce na sociální role střetly s ideálem „osobního sebeobjevování a sebeuspokojení" [tamtéž].

Bell tvrdí, že moderní kultura se vyznačuje bezbřehou svobodou. Souvisí to s jejím axiálním principem, jímž je vyjadřování a přetváření lidského „já" orientované na dosažení seberealizace a naplnění [c. d., s. 39]. Tato kultura odmítá ve svém hledání uznávat jakékoli hranice či omezení; obrací se ke každé zkušenosti, prozkoumat je třeba vše, nic není zakázané („útok na ortodoxii se stal vládnoucí ortodoxií" [c. d., s. 21]).

Důsledkem tohoto vývoje je napětí mezi kulturou a buržoazní společenskou strukturou. Kultura útočí na zavedenou ortodoxii a vyvolává tím zmatek, jenž působí rušivě na sdílený mravní řád. Prosazuje nezávislost estetiky na mravních hodnotách, vše nové a experimentální povyšuje na hodnotu a individuální „já" – usilující o originalitu a jedinečnost – činí svrchovaným kritériem kulturního hodnocení [c. d., s. 18]. Podle autora

[22] Bell [c. d., s. 24] odmítá Durkheimovu představu o náboženství jako společenské „funkční nutnosti" a nedomnívá se, že bez náboženství by se společnost rozpadla. Náboženství, jak Bell prohlašuje, „není záplatou, kterou se spravují trhliny v látce společenského řádu", a to i z toho důvodu, že společnost se nemůže jen tak lehce „rozpadnout". Náboženství, které „vyrůstá z nejhlubších potřeb jednotlivců", nelze podle Bella [tamtéž] „uměle stvořit; kdyby to možné bylo, výsledek by byl značně chatrný a podlehl by první módní vlně, která by se na něj přivalila".